Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 5, 2026
Səh. 59-65

https://doi.org/10.62837/2026.5.59

SƏBİNƏ ELXAN qızı POLADOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: poladova_sabina@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-4886-971X

FONEM İNVENTARINDAN FONOLOJİ SİSTEMƏ: SEQMENTASİYA VƏ İDENTİFİKASİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Müasir dilçilikdə fonoloji sistemin tədqiqi dilin struktur təşkili və funksional mexanizmlərinin anlaşılması baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu kontekstdə fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi və onun vahid sistem kimi interpretasiyası fonoloji təhlil üçün əsas mərhələ hesab olunur. Lakin nitq axınının real akustik xüsusiyyətləri ilə abstrakt fonoloji vahidlər arasında keçidin təmin edilməsi bir sıra nəzəri və metodoloji problemlərlə, xüsusilə seqmentasiya və identifikasiya məsələləri ilə bağlıdır. Bu problemlər dilin kontinuum xarakterli nitq axınının diskret fonem vahidlərinə ayrılması və həmin vahidlərin sistem daxilində düzgün eyniləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Məqalədə əsas məqsəd fonem inventarından fonoloji sistemə keçid prosesində seqmentasiya və identifikasiya prinsiplərinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq, onların fonoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsində rolunu aydınlaşdırmaq və bu mexanizmlərin dil sisteminin struktur təşkili ilə əlaqəsini izah etməkdir. Bu məqsəd çərçivəsində fonemlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı istifadə olunan metodların elmi əsasları təhlil edilir, onların üstünlükləri və məhdudiyyətləri müəyyənləşdirilir və fonoloji sistemin daha ardıcıl və sistemli izahına imkan verən yanaşmalar ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: fonem inventarı, fonoloji sistem, seqmentasiya, identifikasiya, fonoloji təhlil

Dilçilik tədqiqatlarında ilkin mərhələ kimi fonoloji səviyyənin dəqiq müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə dilin səs sistemi vahidlərinin (fonemlərin) inventarı müəyyən edilir, onların diferensial əlamətləri, qarşılıqlı oppozisiyaları və distinktiv funksiyaları sistemləşdirilir. Daha sonra bu vahidlərin nitq axınında birləşmə qaydaları, yəni sintaqmatik münasibətləri və kombinatorik imkanları araşdırılır.

Səslərin ardıcıl düzülüşü zamanı baş verən koartikulyasiya hadisələri nitq prosesində artikulyasiya orqanlarının bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan dəyişiklikləri əhatə edir. Bu hadisə fonemlərin reallaşma formalarına birbaşa təsir göstərir və nitqin akustik-fizioloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol

oynayır. Buna görə də koartikulyasiya prosesləri yalnız fonetik səviyyədə deyil, həm də fonoloji interpretasiya baxımından sistemli şəkildə təhlil olunmalıdır. Eyni zamanda, dil sistemində mövcud olan normativ və sistem-struktur qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi, fonemlərin nitqdə funksional yükünün və kommunikativ rolunun aydınlaşdırılması baxımından vacibdir. Bu yanaşma dil vahidlərinin yalnız statik deyil, həm də dinamik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Dilçilikdə təhlil aparılarkən tədqiqatçı dilin bütün xüsusiyyətlərini birbaşa yox, müxtəlif "səviyyələr" (məsələn, səs, söz, cümlə səviyyəsi) üzrə və müəyyən dərəcədə sadələşdirərək araşdırır. Bununla belə, fonoloji səviyyənin elmi izahı fonetik səviyyəyə dair empirik məlumatlardan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu qarşılıqlı asılılıq akademik L.V. Şerba məktəbinin nümayəndələrinin fonetikanın fonologiyadan kəskin şəkildə ayrılmasına qarşı çıxış etməsinin əsas nəzəri səbəblərindən biri kimi ön plana çəkilmişdir.

Bu baxımdan, fonoloji vahidlərin diferensiasiyasını təmin edən relevant əlamətlərin və fonetik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi prosesində dilin səs sisteminin tədqiqi mərkəzi yer tutmalıdır. Əgər fonoloji təhlil aparılarkən fonetik (yəni real tələffüz, səsin necə deyilməsi) nəzərə alınmasa, onda nəticə tam və düzgün olmayacaq. Eyni zamanda, müasir seqmental fonologiyada fonemlərin diferensial əlamətlərinin tədqiqi fundamental problemlərdən biri hesab edilir. Bu əlamətlər fonemlərin qarşılıqlı oppozisiya münasibətlərini təmin etməklə yanaşı, dil sisteminin struktur təşkilində sistemləşdirici funksiya yerinə yetirir. Beləliklə, fonemlərin diferensial xüsusiyyətləri yalnız təsviri deyil, həm də sistem-struktur baxımdan funksional əhəmiyyət daşıyır.

Hər bir fonemik dilin səs sisteminin tədqiqində ilkin mərhələ fonem inventarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. G. Gleason bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, *"hər hansı bir dilin öyrənilməsində ilk addım onun fonemlərinin müəyyən edilməsidir"* [4, s. 45]. Bu müddəa fonoloji təhlildə fonemlərin sistematik identifikasiyasının metodoloji əhəmiyyətini vurğulayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Q. Qlison və bir sıra Qərb dilçilik məktəbinin nümayəndələri fonem statusunun müəyyənləşdirilməsində əsas meyar kimi minimal cütlüklər (minimal pairs) metodundan istifadə edirlər. Bu metodoloji yanaşmaya əsasən, iki dil vahidi arasında yalnız bir fonetik element üzrə fərqlənmə onların ayrı-ayrı fonemlərə məxsus olmasını təsdiqləyən əsas dəlil kimi qəbul olunur.

Q. Qlisonun tərifinə görə, *fonem nitqdə ifadə planının minimal vahidi olub, bir ifadəni digərindən fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirir.* Məsələn, "bill" və "pill" sözləri arasında yalnız bir səs fərqi mövcuddur və bu fərq onların müxtəlif fonem tərkibinə malik olduğunu göstərir. Beləliklə, həmin sözlər minimal cütlük təşkil edir [4, s. 47]. Bu yanaşma fonemlərin funksional-diferensial rolunu üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli olsa da, onun tətbiqi yalnız fonetik realizasiyanın deyil, həm də dil sisteminin ümumi struktur və normativ xüsusiyyətlərinin nəzərə

alınması ilə tamamlanmalıdır. Bu isə fonoloji təhlilin həm empirik, həm də sistem-struktur əsaslara söykənməsini zəruri edir.

Struktural dilçilik yanaşması çərçivəsində fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi kimi fundamental vəzifənin elmi baxımdan adekvat həlli fonoloji təhlilin iki ardıcıl və qarşılıqlı tamamlayıcı mərhələsinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Birinci mərhələ sintaqmatik identifikasiya ilə bağlıdır. Bu mərhələdə nitq axını fonoloji baxımdan diskret vahidlərə — yəni potensial fonem seqmentlərinə — ayrılır. Söz və ya danışıq zənciri daxilində təkrarlanan səs vahidləri müəyyənləşdirilir, onların bir-birinə nisbətən sərhədləri dəqiqləşdirilir və beləliklə, nitqin kontinuum xarakteri analitik olaraq seqmentləşdirilir. Bu əməliyyat fonemlərin sintaqmatik ox üzrə realizasiya xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

İkinci mərhələ paradiqmatik identifikasiya ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə sintaqmatik təhlil nəticəsində əldə olunmuş seqmentlər — o cümlədən allofonlar və fonetik variantlar — müqayisə edilir və onların eyniləşdirilməsi və ya fərqləndirilməsi aparılır. Müqayisə nəticəsində müəyyən edilir ki, hansı seqmentlər eyni fonemin müxtəlif realizasiyalarıdır, hansı seqmentlər isə fərqli fonem sistemlərinə aiddir. Bu proses fonem və allofon münasibətlərinin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Nitqin seqmentləşdirilməsi prosesində tədqiqatçılar dil hadisəsinin diskretlik və kontinuallıq xüsusiyyətlərinin dialektik vəhdəti problemi ilə üzləşirlər. İnformasiya nəzəriyyəsinin müddəalarına əsasən, nitq siqnalı ya fasiləsiz (kontinuum xarakterli) dəyişən kəmiyyət kimi, ya da bir-birindən fərqlənən diskret mərhələlərdən ibarət struktur kimi təzahür edir. Bu isə nitqin həm fiziki-akustik, həm də linqvistik səviyyələrində ikili təbiətə malik olduğunu göstərir.

Mövcud çoxaspektli tədqiqatlara baxmayaraq, nitq axınının seqmentasiya vahidlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi problemi müasir dilçilikdə hələ də mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır. Bununla belə, ümumiləşdirilmiş elmi yanaşmalarda seqmental vahidlərin müəyyənləşdirilməsi üçün baza rolunu dilin funksional-semantik vahidləri — morfem və söz — oynayır.

Bu yanaşma çərçivəsində fonetik seqmentləşdirmə xüsusi prosedurlar vasitəsilə həyata keçirilir və nitq axınında fonem sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və markalanması fonetik tədqiqatların mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Lakin bu proses sırf akustik səviyyə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda semantik strukturla qarşılıqlı əlaqədə aparılır.

Fonoloji təhlilin mahiyyəti, ilk növbədə, müəyyənləşdirilmiş allofonların (variantların) məhdud sayda fonem vahidlərinə reduksiya olunması ilə xarakterizə olunur. Bu proses fonoloji sistemdə abstraksiya səviyyəsinin yüksəldilməsini və fonetik realizasiyaların invariant strukturlara gətirilməsini təmin edir.

Fonoloji təhlil iki əsas istiqaməti əhatə edir: (1) dilin fonem sisteminin təsviri və sistemləşdirilməsi; (2) fonemlərin sintaqmatik müstəvidə kombinatorik xüsusiy-

yətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Birinci istiqamət fonoloji sistemin paradiqmatik təşkilini, ikinci istiqamət isə onun funksional-dinamik reallaşmasını əks etdirir.

Fonoloji təsvir yalnız fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Fonoloji vahidlər üç əsas müstəvidə araşdırılmalıdır: (1) sistem daxilində funksional oppozisiyalar kontekstində; (2) söz tərkibində pozisiya və distribusiya baxımından; (3) ardıcıl nitq axını şəraitində real artikulyasiya və akustik realizasiya səviyyəsində. Bu yanaşma fonoloji vahidlərin həm invariant, həm də variant xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır.

Üçmərhələli tədqiqat modeli dilin fonoloji alt-sisteminin struktur təşkilini və funksional imkanlarını sistemli şəkildə təsvir etməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi fonoloji təhlil üçün zəruri ilkin şərt kimi çıxış edir. Belə ki, bu mərhələ olmadan nə akustik, nə funksional, nə də perseptiv səviyyədə fonoloji sistemin elmi cəhətdən adekvat tədqiqi mümkün deyil.

Fonoloji təhlilin hər bir forması nitq axınının ifadə planında linqvistik fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirən minimal vahidlərə parçalanması ilə başlanır. Nitq kontinuumunun diskret səs vahidlərinə ayrılması yalnız funksional prinsip əsasında həyata keçirilməlidir ki, bu da fonoloji invariantların müəyyənləşdirilməsi üçün metodoloji baza yaradır [2, s.27].

Bununla yanaşı, L. R. Zinder qeyd edir ki, *"nitqin ən kiçik səs vahidinin müəyyən edilməsi üçün nitq axınının necə bölündüyünün aydınlaşdırılması zəruridir"* [5, s. 36]. Bu müddəa fonoloji təhlildə seqmentasiya probleminin təkcə texniki deyil, həm də nəzəri-metodoloji xarakter daşıdığını göstərir.

Fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi formal-məntiqi prosedur kimi deyil, daha çox dilçinin informantla bilavasitə ünsiyyəti və bu ünsiyyət zamanı əldə edilən linqvistik materialın fonoloji interpretasiyası əsasında həyata keçirilən empirik-nəzəri fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma fonoloji vahidlərin real nitq materialı üzərində sistemləşdirilməsini təmin edir [1, s.32].

L.V.Şerba məktəbinin nümayəndələri tərəfindən formalaşdırılmış seqmentasiya və identifikasiya meyarları əsas etibarilə morfoloji prinsip üzərində qurulmuşdur. V.B. Kaseviçin qeyd etdiyi kimi, *"fonemik bölünmə birbaşa morfemik və morfoloji bölünmədən asılı olmalıdır; fonoloji seqmentasiya morfoloji seqmentasiyanın törəməsi kimi çıxış edir"* [6, s. 24]. Bu müddəa fonoloji və morfoloji səviyyələr arasında iyerarxik və funksional asılılığın mövcudluğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, fonoloji seqmentasiya yalnız morfem sərhədləri ilə deyil, həm də morfologiyalaşmış alternasiyalarla müəyyən edilə bilər. Məsələn, ingilis dilində [sɪŋ] formasının [s-ɪ-ŋ] kimi seqmentasiyası onun [sɪŋ] ~ [sæŋ] ~ [sʌŋ] tipli morfologiyalaşmış səs dəyişmələri sistemi ilə əlaqəsi əsasında əsaslandırılır [6, s. 25].

Nəticə etibarilə, fonoloji seqmentasiya prinsipləri morfoloji strukturla qarşılıqlı asılılıqda formalaşır və fonemlərin müəyyənləşdirilməsi yalnız fonetik kriteriyalarla deyil, həm də morfoloji oppozisiya və alternasiya mexanizmləri ilə

əsaslandırılır. Bu yanaşma fonoloji analizdə sistem-struktur inteqrasiyanın təmin olunmasına xidmət edir.

Nitq kontinuumunun fonem vahidlərinə parçalanması ciddi şəkildə linqvistik meyarlara əsaslanan sistemli prosedur kimi həyata keçirilməlidir. Bu yanaşmaya görə, ayrılmış seqmentlər yalnız o halda eyni invariantın (fonemin) variantları kimi qəbul edilir ki, onlar dil daşıyıcıları tərəfindən eyni fonoloji vahidin realizasiyası kimi identifikasiya olunsun. Əks halda, həmin seqmentlər ayrı fonemlərin təzahürü kimi təsnif edilməlidir.

Bu mövqe F.Y. Veysəllinin yanaşmasında da təsdiq olunur. Müəllifin fikrincə, *"fonemləri müəyyənləşdirmək üçün seqmentasiya və identifikasiya prinsipləri əsasdır, onların variantlarını (allofonları) müəyyən etmək üçün isə distribusiya və təsnifat prinsipləri daha vacib rol oynayır"* [3, s. 173]. Bu müddəa fonoloji təhlildə invariant və variant səviyyələri arasında funksional-metodoloji bölgünü əsaslandırır. Fonemlərin konstitutiv funksiyasının üstünlüyü ideyasından sintaqmatik və paradigmatik identifikasiya prinsipləri məntiqi olaraq irəli gəlir. Sintaqmatik eyniləşdirmə mərhələsində L.V. Şerba məktəbi morfem sərhədi kriteriyasına əsaslanır ki, bu da fonemlərin nitq axınında morfoloji strukturla korelyasiyada müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, fonoloji seqmentasiya morfemlərin formal və funksional sərhədləri ilə şərtlənən prosedur kimi çıxış edir [7, s.22].

Paradiqmatik identifikasiya mərhələsində isə fonemlərin eyniləşdirilməsi alternasiya hadisələri və eyni morfem daxilində allofonların tamamlayıcı distribusiyası prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşma fonem və allofon münasibətlərinin sistem daxilində funksional oppozisiya və distributiv münasibətlər vasitəsilə müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir fonoloji nəzəriyyələr arasında L.V. Şerba məktəbi həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik identifikasiya mərhələlərində funksional kriteriyanın ardıcıl və sistemli tətbiqini həyata keçirən nadir yanaşmalardan biridir. Bu isə fonemlərin yalnız struktur vahid kimi deyil, eyni zamanda funksional-linqvistik vahid kimi interpretasiyasını əsaslandırır və fonoloji sistemin sistem-struktur modelini möhkəmləndirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, - 1973. - 302 s.
2. Cəfərova, K.A. Fonetik interferensiyanın bəzi xüsusiyyətləri haqqında // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), – 2016. №1, – s.26-28.
3. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Mütərcim, 2009, 640s.
4. Глисон, Г. Введение в дескриптивноую лингвистику / Г. Глисон / пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурата. – Изд. 3-е. – М. : ЛКИ, 2000. – 494 с.

5.Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. - Москва: Высшая школа, 1979. -312 с.

6.Касевич, В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания / В. Б. Касевич // Труды по языкознанию. – СПб.: Филол. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2006 – с. 10–238.

7.Щерба, Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении / Л.В.Щерба. –Ленинград: Наука, -1983. – 321 с.

Sabina Elkhan Poladova

From Phoneme Inventory to the Phonological System: Issues of Segmentation and Identification

Summary

In contemporary linguistics, the investigation of the phonological system holds particular significance for the understanding of the structural organization of language and its functional mechanisms. In this regard, the determination of the phoneme inventory and its interpretation as an integrated system are regarded as a fundamental stage of phonological analysis. However, establishing the correspondence between the physical acoustic properties of speech and abstract phonological units is associated with a range of theoretical and methodological challenges, particularly those related to segmentation and identification. These challenges stem from the need to segment the continuous nature of the speech stream into discrete phonemic units and to ensure their accurate systematic identification within the phonological framework.

The main objective of this article is to investigate the theoretical foundations of segmentation and identification principles in the process of transition from the phoneme inventory to the phonological system, to elucidate their role in the identification of phonological units, and to explicate their relationship with the structural organization of the language system. Within this framework, the study critically examines the scientific foundations of the methods used in phoneme identification, evaluates their respective strengths and limitations, and synthesizes approaches that contribute to a more coherent and systematic account of the phonological system.

Keywords: phoneme inventory, phonological system, segmentation, identification, phonological analysis

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 5, 2026
Səh. 59-65

Сабина Эльхан Поладова

От фонемного инвентаря к фонологической системе: проблемы сегментации и идентификации

Резюме

В современной лингвистике изучение фонологической системы представляет особую актуальность в аспекте осмысления структурной организации языка и механизмов его функционирования. В данном контексте установление фонемного инвентаря и его интерпретация в качестве целостной системы рассматриваются как один из фундаментальных этапов фонологического анализа. Однако обеспечение перехода от реальных акустических характеристик речевого потока к абстрактным фонологическим единицам связано с рядом теоретических и методологических трудностей, прежде всего с проблемами сегментации и идентификации. Указанные проблемы обусловлены необходимостью дискретизации континуального речевого потока на фонемные единицы, а также их адекватной идентификации и установления тождества в рамках фонологической системы.

Целью статьи является исследование теоретических основ принципов сегментации и идентификации в процессе перехода от фонемного инвентаря к фонологической системе, выявление их роли в определении фонологических единиц, а также анализ связи данных механизмов со структурной организацией языковой системы. В рамках данной цели анализируются научные основы методов, используемых при установлении фонем, определяются их преимущества и ограничения, а также обобщаются подходы, обеспечивающие более последовательное и системное описание фонологической системы.

Ключевые слова: фонемный инвентарь, фонологическая система, сегментация, идентификация, фонологический анализ

Rəyçi: prof. Fəxrəddin Veysəlli